

τὴν Πίνδο. Τὸ στρατό του τὸν ἀπάρτιζαν μονάχα λίγοι Ἕλληνες, πολλοὶ Ἀλβανοί, καὶ τριακόσιοι ἄνδρες ποὺ εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὴ μακρινὴ Βουργουνδία.

Ἦταν, ὁμως, ὁ στρατὸς αὐτὸς κατάλληλος γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει μιὰν ὀργανωμένη ἀντεπίθεση τοῦ Μουράτ; Τὰ γεγονότα ποὺ ἐπακολούθησαν ἔδειξαν ὅτι δὲν ἦταν. Κι' ὁ Γεώργιος Σχολάριος, κρίνοντας τὰ θλιβερὰ γεγονότα τοῦ 1446, ἔριξε τὴν εὐθύνη — ὑμνώντας τὴ γενναϊότητα τοῦ Κωνσταντίνου — στὴν κακὴ ποιότητα τοῦ στρατοῦ του. Δὲ μπορούσε, τάχα, ὁ στρατὸς τοῦ Κωνσταντίνου νὰ εἶναι καλύτερος;

Τὸ κρίσιμο αὐτὸ πρόβλημα ἀπασχόλησε ὅλους μας, δηλαδὴ ὅσους ἀπάρτιζαμε τὸν κύκλο τοῦ Πλήθωνος στὸν Μυστρά, ἔντονα καὶ ἀδιάκοπα στὰ ἔτη 1445 καὶ 1446. Τὸν Πλήθωνα τὸν εἶχε καὶ πάλι ἱκανοποιήσει, ὅπως καὶ στὸ ἔτος 1415, ἡ ἐπανοχύρωση τοῦ Ἴσθμοῦ. Καί, μολονότι ἔβλεπε τώρα ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἐπαναπαύεται στὸ Ἑξαμίλιο ποὺ ἀνασυγκροτήθηκε, ἀλλὰ προβαίνει σ' ἐπιθετικὲς ἐνέργειες ὡς αὐτὴ τὴν Πίνδο, κουνούσε ὡστόσο τὸ κεφάλι του καὶ μᾶς ἔλεγε ὅτι μονάχα ἂν εἶχε υἱοθετηθεῖ τὸ ὑπόμνημα ποὺ εἶχε, γύρω στὸ ἔτος 1416, στείλει στὸν Μανουὴλ Παλαιολόγο, θὰ μπορούσαμε νὰ μαστε ἡσυχιοί.

Τὶς μέρες ἀκριβῶς ποὺ συζητούσαμε ὅλοι ἐπίμονα τὸ θέμα τοῦτο, ἔφθασε ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα — ἀπὸ τὴ Ρώμη ὅπου βρισκόταν τότε — μιὰ σπουδαία ἐπιστολή. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθυνόταν στὸν ἀγαπητό του φίλο Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο. Γρήγορα πληροφορηθήκαμε ὅλοι τὸ περιεχόμενό της, καὶ τὸ ἀντίγραφο ποὺ ἔφθασε στὰ χέρια τοῦ Πλήθωνος ἔκαμε τὸν φιλόσοφο νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἰδιαίτερα. Μολονότι διαφωνοῦσε ἀπόλυτα μὲ τὸν παλαιὸ μαθητὴ του στὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα, εἶδε ὁ Πλήθων μὲ συγκίνηση ὅτι ὁ Βησσαρίων ἔδινε στὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο — στὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ θέματα — συμβουλές ποὺ ἦταν ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὶς δικές του ιδέες, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ παλαιὸ ὑπόμνημα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ.

21

Ὅπως κι' ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων, τριάντα χρόνια πρὶν, ἔτσι κι' ὁ Βησσαρίων — στὸ ἔτος 1446 — μιλοῦσε, γράφοντας στὸν Κωνσταντῖνο, μὲ μεγάλη χαρὰ γιὰ τὴν ἐπανοχύρωση τοῦ Ἴσθμοῦ: «Χαίρων τοίνυν αὐτὸς καὶ πόσῃν εἶη καρπούμενος εὐφροσύνην, ὃ πάλαι ποτ' ἐπόθουν καὶ ποθῶν ἰδεῖν ἐπεθύμουν τετελεσμένον ὄρων οὐχ ἦκιστα, σοὶ καὶ τῷ γένει συγχαίρω...».

Μετὰ τὴ διατύπωση τῶν συγχαρητηρίων, ἐκφράζεται ὁ Βησσαρίων γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο μ' ἓνα τρόπο ποὺ δὲν ἦταν διόλου

συμβατικός. Τὸν ἀγαποῦσε καὶ τὸν θαύμαζε πραγματικά, καὶ τὰ λόγια του — ὅπως ξέρουν τώρα ὅλοι οἱ ἄνθρωποι στὸν κόσμον — θὰ μπορούσε νὰ τὰ πεῖ, μιλώντας γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, ἢ ἴδια ἢ ἀδέκαστη ἱστορία. Ἐγραφε, λοιπόν, ὁ Βησσαρίων :

«Σὺ γὰρ σφόδρα καὶ πρὶν ἐπεθύμεις ἥρωικὰ ἐπιδείξασθαι ἔργα, καὶ νῦν ἅμα τε ἀφορμῆς καὶ δυνάμεως ἐπελάβου καὶ πρὸς ἔργα ἐχώρησας, θεμέλιον οὐκ ἀγενὲς τοῖς μέλλουσι προκαταβαλόμενος πράγμασι. Σοῦ τὴν ψυχὴν οἶδα πόσος ἀναφλέγει ζῆλος τῶν παλαιῶν ἐκείνων ἀνδρῶν καὶ μικρᾶς ἀφορμῆς μεγάλα διαπράξασθαι δυναθέντων. Οὐκ ἀγνοῶ οἶα καθ' ἑκάστην λογίζῃ, οἶα ἐπιθυμεῖς, οἶα διανοῇ... Οὐκ ἀμφιβάλλω παραστήσεσθαί σοι τὸν θεὸν σύμμαχον, ἐπὶ στήν, συνεργόν τε καὶ βοηθόν. Ἐκεῖνός τε γὰρ φιλόανθρωπος καὶ φιλάρετος, σὺ τε ἄξιός ὑπηρέτης ἐκείνου, πολὺν τῶν ἀρετῶν ποιούμενος λόγον».

Μήπως ἔπεσ' ἔξω ὁ Βησσαρίων στὴν πρόρρηση πού τόλμησε νὰ κάμει; Μήπως δὲν συμπαραστάθηκε ὁ φιλάρετος Θεὸς στὸν ἐνάρετο Κωνσταντῖνο ὡς σύμμαχος καὶ συνεργός; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ τὸ θέτω μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ δώσω μιὰν ἀπάντηση ἀπόλυτα κατηγορηματική. Ἄν καὶ τὴν ἀπάντηση τὴ δίνω σήμερα, μετὰ τὴν ἀλωση καὶ τὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου, τὴ δίνω χωρὶς κανένα δισταγμὸ τοῦ νοῦ ἢ τῆς καρδιάς. Ὁ Θεὸς συμπαραστάθηκε στὸν Κωνσταντῖνο ὡς σύμμαχος καὶ συνεργός. Δὲ θὰ μπορούσε ὁ Κωνσταντῖνος νὰ δείξει τέτοιο ἥρωισμό καὶ νὰ πέσει ὅπως ἔπεσε, ἂν δὲν εἶχε πλάϊ του τὸν Θεό.

Ὁ Βησσαρίων, ὕστερ' ἀπὸ τὰ εἰσαγωγικά λόγια τῆς ἐπιστολῆς του, προχωρεῖ καὶ λέει :

«Ταῦτά με εὐφραίνει, ταῦτα ἐν ἀρρήτῳ ἡδονῇ κατέχει, ταῦτά μοι γλυκοθυμίαν ἀδιάκοπον ἐμποιεῖ· ὧν τὰ μὲν ἤδη γεγενημένα» (ἐδῶ ἐννοεῖ ὅλες τὶς ὡς τότε πράξεις τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ὄχι μόνο τὴν ἐπανοχύρωση τοῦ Ἴσθμου), «τὰ δὲ ὡς ἐψόμενα τῷ φανταστικῷ τῆς ψυχῆς ὀφθαλμῷ οὐ στοχάζομαι μόνον, ἀλλ' οἶον ἤδη ὄρω».

Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ὅμως, ἀρχίζει ὁ Βησσαρίων νὰ δίνει τὶς συμβουλές του. Κι' αὐτὲς μοιάζουν πολὺ μὲ τὶς συμβουλές πού εἶχε δώσει ἄλλοτε ὁ Πλήθων στὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ. Ἡ μόνη οὐσιαστικὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι τοῦ λέει νὰ μεταφέρει πλάϊ στὸν Ἴσθμὸ τὰ «βασίλεια», δηλαδή τὴν ἔδρα τοῦ δεσποτάτου. Αὐτὸ δὲν ἄρεσε οὔτε στὸν Πλήθωνα, οὔτε σ' ὅλους μας πού τόσο ἀγαπούσαμε τὸν Μυστρά· ὡστόσο, ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ πού ὁ Βησσαρίων τὴν πρόσθεσε ἐπειδὴ ἤθελε τὸν Κωνσταντῖνο Ἀκρίτα, δηλαδή φύλακα στὴν πιὸ ἐπικίνδυνη «ἄκρα» τοῦ δεσποτάτου, εἶχε κι' αὐτὴ τὴν ἀξία της.

«Τειχίσας μὲν οὖν τὸν ἰσθμὸν, βασιλικώτατε ἄνερ» — ἔγραφε ὁ Βησσαρίων — «ἄριστα καὶ ἀξίως σαυτοῦ ἐβουλεύσω· μὴ μέχρι δὲ τούτου διανοηθεῖς στήναι, ἀλλὰ προσέτι καὶ πόλιν ἐκείσε ἰδρύσασθαι, ἔτι μᾶλλον ἄξια θαύματος ἐλογίσω. Καὶ γὰρ ἄνευ μὲν φυλάκων οὐδὲν ἂν ποτε δυνηθεῖεν μόνα τὰ τείχη, φύλακες δὲ ἄνευ παρακειμένης πόλεως τε καὶ πολιτείας οὐτ' ἂν ἱκανοί, οὐτ' ἂν μόνιμοί τε καὶ βέβαιοι εἶεν, οὐτ' ἂν ἐν ἅπασιν καὶ τοῖς ἀναγκαίοις καιροῖς δύναιντ' ἂν ἐκ τοῦ προχείρου παρεῖναι. Καὶ τούτου μάρτυς ὁ χρόνος καὶ τὰ προλαβόντα παθήματα». Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπεθυμίζει ὁ Βησσαρίων στὸν Κωνσταντῖνο τὸ πάθημα τοῦ 1423. Μολονότι τὸ Ἑξαμίλιο εἶχε, στὸ ἔτος 1415, ἀνασυγκροτηθεῖ, δὲν ἄνθεξε στὴν ἐπίθεση τῶν Τούρκων· καὶ δὲν ἄνθεξε, γιατί ἔλειπαν οἱ ἄνδρες οἱ πρόθυμοι νὰ τὸ ὑπερασπισθοῦν.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς ἄνδρες ἐκείνους πού, κατοικώντας στὴν ἀκριτική πόλη, θᾶχουν κάθε συμφέρον νὰ τὴν προστατεύσουν, θᾶπρεπε καὶ ὅλοι οἱ ἱκανοὶ ἄνδρες τῆς Πελοποννήσου ν' ἀσκηθοῦν στὰ ὄπλα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ διατυπώνει ὁ Βησσαρίων τὴ φράση : «Καὶ γὰρ ἔστι μὲν τι φυσικόν, ἔστι δὲ γε καὶ διδακτὸν ἡ ἀνδρεία, καὶ οὐκ ἂν τις ἄνευ μαθήσεώς τε καὶ μελέτης πρὸς ἀνδρείαν ἐπίδοσις γένοιτο».

Πρὶν φθάσει στὴν ὠραία καὶ σημαντική αὐτὴ φράση λέει ὁ Βησσαρίων λόγια πολὺ κολακευτικά γιὰ τοὺς Πελοποννησίους, καὶ διατυπώνει τὴν ἰδέα του γιὰ ἓνα χωρισμὸ τῶν κατοίκων σὲ δυὸ κατηγορίες πού ἀνταποκρίνεται σὲ ὅσα, τριάντα ὀλόκληρα χρόνια, μάταια ἐτόνιζε ὁ Πλήθων. Γιὰ τοὺς «νῦν ὄντας Πελοποννησίους, ὧν τὰς τε ψυχὰς οἶδα γενναίας καὶ ἔμφρονας τὰ τε σώματα ῥωμαλέα», λέει ὁ Βησσαρίων ὅτι τοὺς ἔχει χαλάσει τὸ γεγονός ὅτι εἶναι «γυμνοὶ ὄπλων καὶ ἀγύμναστοι», καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἐκτεθειμένοι «τῇ τῶν βαρέων ἐπιστατῶν ὠμότητι καὶ ταῖς ἀπηνέσιν εἰσπράξεσι» : «Ἄλλ' ἀποδώσεις μὲν αὐτοῖς τὰ ὄπλα, κουφιεῖς δὲ τὰ βάρη καὶ τὰς ἀλόγους εἰσπράξεις, ἀναστήσεις δὲ καταπεπτωκότα αὐτοῖς τὰ φρονήματα καὶ τὴν ἀρχαίαν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς ἀποδώσεις· τό τε γεωργικὸν τό τε στρατιωτικὸν διακρίνας ἐν μέρει καὶ ὅσον μάχιμον ἀπὸ τοῦ εἰρηνικοῦ ἐκλεξάμενος, ἐκατέρω ἀποδώσεις τὰ ἴδια, μίαν τέχνην, ἐν ἐπιτήδευμα μετιέναι ἐκατέροις νομοθετήσας».

Τὶς σκέψεις καὶ εἰσηγήσεις του τὶς θεμελιώνει ὁ Βησσαρίων, στὴν ἔξοχη αὐτὴ ἐπιστολή του, σὲ μιὰ σοφὴ ἀνασκόπηση ἀρχαίων παραδειγμάτων. Καί, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού ἐπικαλεῖται, διατυπώνει τὶς ὠραῖες φράσεις :

«Τῶν Πελοποννησίων κρατεῖς, τῶν Λακεδαιμονίων ἄρχεῖς·

οἱ ὑπὸ Λυκούργου καὶ τῆς ἐκείνου νομοθεσίας, ὡς οἶδας, ἐκ παιδὸς γυμναζόμενοι τὴν Περσῶν ἐν μὲν Πλαταιαῖς ἐκ παρατάξεως κατηγωνίσαντο δύναμιν, ἐν δὲ Ἀσίᾳ μετ' Ἀγησιλάου διαβάντες εὐαριθμητοὶ μετὰ μεγάλου φρονήματος ἐτροπώσαντο». Καὶ προσθέτει ὅτι, ἂν γυμνάσει τοὺς Πελοποννησίους, θὰ καταφέρει τὰ πάντα: «Μετὰ τούτων ἡσκημένων καὶ γεγυμνασμένων παραταττόμενος καὶ αὐτὸς οὐδὲν ὅ τι τῶν μεγάλων οὐ κατορθώσεις, τὴν Εὐρώπην ἐλευθερώσεις. Τούτου γεγενημένου, ἄλλος Ἀγησίλαος νέος μετὰ τῶν νέων Λακεδαιμονίων, οὓς αὐτὸς ἀναπλάσεις, ἐπὶ τὴν Ἀσίαν διαβήσῃ, τὴν πατρικὴν ἀποληψόμενος πᾶσαν ἀρχήν».

Οἱ φράσεις αὐτὲς δείχνουν πόσο μεγάλη ἦταν ἡ προσδοκία ποὺ εἶχε στηρίξει ὁ Βησσαρίων στὸν Κωνσταντῖνο. Ἡ μορφή τοῦ Κωνσταντίνου προκαλοῦσε πίστη κ' αἰσιοδοξία. Προκαλοῦσε ἐλπίδες ποὺ ξέφευγαν ἀπὸ τὰ στενὰ ὄρια ποὺ μέσα τους αὐτοφυλακίσθηκε — ἑκατὸν πενήντα χρόνια, δηλαδή μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πρώτου Παλαιολόγου ποὺ ἔγινε αὐτοκράτωρ, τοῦ Μιχαῆλ — τὸ Ἑλληνικὸ Γένος.

Ὅσο μεγάλη, ὅμως, κι' ἂν ἦταν ἡ ἐμπιστοσύνη ποὺ εἶχε ὁ Βησσαρίων στὸν Κωνσταντῖνο, φοβόταν μήπως θεωρήσει τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἀρχαίου σπαρτιατικοῦ πνεύματος, μέσ' ἀπὸ τὸ μηδὲν ποὺ ἐπικρατοῦσε τὶς μέρες ἐκεῖνες, σὰν ἔργο ἀκατόρθωτο. Γι' αὐτὸ διατύπωσε ὁ Βησσαρίων τὶς ἀκόλουθες σοφὲς ἐνθαρρυντικὲς φράσεις:

«Οὐδὲν τῶν εἰς μέγα προβάτων δυνάμεως εὐθύς ἐξ ἀρχῆς μέγα ἦν ἢ εἰς μέγα προκέκοφεν, ἀλλ' ὥσπερ ταῖς τῶν ζώων γενέσεσιν, οὕτω δὲ καὶ τοῖς πράγμασιν ἀρχὴν, αὕξησιν καὶ τελευτὴν ἔδωκεν ὁ Θεός. Ἀπὸ μικροῦ πάντα ἠργυμένα, μᾶλλον δ' ἀπὸ τοῦ μηδενὸς εἰς τὸ εἶναι πρῶτον παρηγμένα, εἶτα κατὰ μικρὸν εἰς ὅσον ἐνήν ηὔξηται τε καὶ ἐπέδωκεν. Μνήσθητι Ἀλεξάνδρου καὶ ἀπὸ πόσης ἠργυμένος δυνάμεως ἐς ὅσον προκέκοφε. Μὴ ἐπιλάθου τοῦ Κύρου καὶ οἷς ἐκεῖνος ἐπιτηδεύμασιν ἐκ μικρᾶς ταπεινῆς τε καὶ δούλης πάντων κρατοῦσαν τὴν πατρίδα ἀπέδειξεν. Αὐτὴ δὲ αὕτη ἡ πρεσβυτέρα Ῥώμη, ὅθεν σοι ταῦτα γράφω, οὐκ ὀλίγοις καὶ ἀγενέσιν ἐξ ἀρχῆς πολίταις, ποιμέσι τε καὶ λησταῖς οἰκισθεῖσα, ἐπὶ τὰ τῆς οἰκουμένης ἔσχατα τὴν ἡγεμονίαν ὠρίσατο;... Αὐτοὶ δὲ οὗτοι οἱ νῦν, φεῦ, ἡμῶν ἐπιτάττοντες Τοῦρκοι, Ἑλλησι βάρβαροι, ἀπὸ σφόδρα ἀλλήλων καὶ τοῦ μηδενὸς τῆ ἡμετέρα ἐπὶ τοσοῦτον ηὔξηνται ἀμελεία τε καὶ ραστώνη». Ὁ Βησσαρίων διατύπωνε αὐστηρότατες κρίσεις γιὰ τὴν κατάπτωση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ Γένους, μιλώντας στὴν ἴδια ἐπιστολή, γιὰ τὴν «κρατήσασαν τοῦ γένους μαλακίαν τε καὶ βλακείαν».

Καὶ δὲν ἀρκέσθηκε ὁ Βησσαρίων, γράφοντας στὸν ἀγαπητό του δεσπότη Κωνσταντῖνο, σὲ συστάσεις σχετικές μὲ τὴ στρατιωτικὴ ἀναμόρφωση τοῦ Γένους, ἀλλὰ προχώρησε καὶ σὲ εἰσηγήσεις γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ πλούτου, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ὑπόγειου πλούτου, τῆς Πελοποννήσου, προτείνοντας στὸν Κωνσταντῖνο «καὶ τινὰς ἐκλεξάμενος νέους ἐς Ἰταλίαν πέμψαι, τῶν τεχνῶν μαθησαμένους τὰς ἀναγκαίας». Στὴν Ἰταλία, ὅπως τοῦ ἔγραφε, «ξύλα πρίζονται αὐτομάτως, μύλωνες τάχιστα τε καὶ ὡς ἔνεστιν ὀξύτατα κινεῦνται, οἱ τε φυσητῆρες τῶν ἐν χωνεῖαις καὶ διακρίσει μετὰλλων ἄσκοι ἐντεινόμενοι τε καὶ ἀνιέμενοι, μηδεμιᾶς χειρὸς ὑπουργούσης, τὰ μέταλλα τῆς ἐνούσης μοχθηρᾶς τε καὶ γεώδους διακρίνουσιν ὕλης. Τὴν τε πύρρην τοῦ σιδήρου, οὕτω μὲν οὔσαν χρήσιμον, οὕτω δὲ ἀναγκαίαν ἀνθρώποις, ὡς ἄνευ αὐτοῦ μὴ τὰ πολεμικά, μὴ τὰ εἰρηνικά τε καὶ πολιτικά δύνασθαι καλῶς ἔχειν, ἐνταῦθα τις ἂν εὐχερῶς καταμάθοι... Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὴν ναυπηγικὴν, ὅση τε περὶ τὰς μακρὰς καὶ τριήρεις, ὅση τε περὶ τὰς φορηγούς καὶ στρογγύλας καταγίνεται νῆας, ὧν πλείστην ἐν Πελοποννήσῳ καὶ καλλίστην ἔχετε ὕλην, ὡς τὰ μέγιστα ὠφελήσουσαν οὐκ ἀπεικότως περὶ πλείστου ἠγήση. Ταύτας τέτταρας τέχνας, ἄριστε δέσποτα, μηχανικὴν, σιδηροποιητικὴν, ὀπλοποιητικὴν καὶ ναυπηγικὴν, ὡς ἀναγκαίας τε καὶ χρήσιμους τοῖς εὖ ζῆν ἐθέλουσιν, διὰ τεττάρων ἢ ὀκτῶ νέων ἐνταῦθα μετὰ τοῦ προσήκοντος τρόπου καὶ ὡς ἂν μὴ πολλοῖς εἶεν καταφανεῖς παραγενομένων ἐς Ἑλλάδα μεταγαγεῖν δυνηθήσῃ καὶ διαδώσεις τοῖς ἡμετέροις».

22

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Βησσαρίωνος ἔκαμε ἀκόμα πιὸ συνειδητὴ μέσα μας τὴν κατάπτωση τοῦ Γένους. Οἱ Ἕλληνες ποὺ ἦταν ἄλλοτε τὸ πᾶν, ἔπρεπε τώρα ν' ἀρχίσουν ἀπὸ τὸ μηδέν. Naί, ἦταν φοβερὴ ἡ σκέψη ὅτι εἶχαμε φθάσει πάλι στὸ μηδέν. Καὶ εἶχαμε φθάσει στὸ μηδέν ὄχι μόνο γιὰτὶ ὁ βάρβαρος ἐχθρὸς εἶχε περιορίσει τὸ ἔδαφός μας στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ μερικὰ πολίχνια στὴ Μαύρη Θάλασσα, καὶ στὴν Πελοπόννησο, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ καὶ σ' αὐτὲς ἀκόμα τὶς περιοχὲς ποὺ ἔμειναν στὰ χέρια μας τὸ Γένος εἶχε χάσει κάθε ἱστορικὸ ζῆλο καὶ κάθε κίνητρο προόδου, καὶ εἶχε πέσει σὲ κατάσταση «μαλακίας» καὶ «φαστῶνης». Ἐνῶ ἡ Δύση προχωροῦσε μὲ βήματα γοργὰ καὶ τολμηρὰ σ' ὅλες τὶς σφαῖρες τῶν γνώσεων, ἀκόμα καὶ στὴν πολιτικὴ ὀργάνωση, καθὼς καὶ στὴν τεχνικὴ, ἐμεῖς ἔπρεπε νὰ στείλουμε στὴν Ἰταλία τοὺς νέους μας γιὰ νὰ πάρουν μαθήματα ἐκεῖ. Ἀκόμα καὶ στὴ Λυβέκκη ἂν πήγαιναν, στὸ Γερμανικὸ Βορρᾶ, θὰ μάθαιναν πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα θὰ μπορούσαν νὰ μάθουν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Ἰσίδωρος ἔτριβε

τὰ μάτια του περνώντας ἀπὸ τὶς ἐλεύθερες Γερμανικὲς πόλεις ποὺ ἡ καθεμιὰ ἦταν μόνη τῆς ἑνα ὁλόκληρο κράτος μὲ τὸ δημοκρατικὸ του πολιτικὸ σύστημα, μὲ τὶς προοδευτικὲς συντεχνίες ποὺ κατάφερναν νὰ κάνουν θαύματα στὴν τεχνικὴ, μὲ τοὺς συνειδητοὺς πολίτες ποὺ ἤξεραν νὰ νῆσαι καὶ γενναῖοι στρατιῶτες. Στὴν Κωνσταντινούπολη, κανένας δὲν ἦταν πολίτης καὶ κανένας δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ νῆσαι, ὡς Ἕλληνας, στρατιώτης. Ἀρκοῦσαν τριακόσιοι «τζαγράτορες» (τοξότες) ποὺ ἔστειλε ὁ Πάπας στὸ ἔτος 1437, γιὰ νὰ ἐνθαρρυνθοῦν οἱ κάτοικοι τῆς Βασιλεύουσας καὶ ν' ἀφήσουν τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχη νὰ φύγουν καὶ νὰ πᾶνε στὴν Ἰταλία.

Τὰ φοβερὰ αὐτὰ συμπτώματα τῆς παρακμῆς εἶν' ἐκεῖνα ποὺ μᾶς ἔκαμαν ἀκριβῶς νὰ συσπειρωθοῦμε ὅλοι, στὸν Μυστρά, γύρω ἀπὸ τὸν Πλήθωνα. Κ' ἔγινε ὁ μικρὸς Μυστράς ὅ,τι δὲ μπορούσε πιά νὰ γίνεῖ ἡ ἀπέραντη καὶ πολυάνθρωπη Κωνσταντινούπολη. Ἐγινε τὸ κέντρο μιᾶς μεγάλης Ἑλληνικῆς προσπάθειας ποὺ, ὅπως εἶχαμε ὅλοι ἀντιληφθεῖ, ἔπρεπε νὰ ξεκινήσει πάλι ἀπὸ τὸ μηδέν. Τὸ πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ ξεκίνημα εἶχε, μέσα σὲ λίγες δεκαετίες, ξαναφθάσει σὲ ὕψος τέτοιο ποὺ πλησίαζε τὸ ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ ὕψος. Τὸ ξεκίνημα, ἄλλωστε, αὐτὸ δὲ χρειάστηκε νὰ γίνεῖ ἀπὸ τὸ μηδέν. Μὲ τὸν Δημήτριο Κυδώνη καὶ τὸν Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, μὲ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ καὶ τόσους ἄλλους, εἶχε διατηρηθεῖ καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη ἄσβεστο τὸ πῦρ τοῦ πνεύματος. Κ' ἦταν τόσο μεγάλο καὶ ἰσχυρὸ ποὺ φώτισε, στὴ σφαῖρα τῆς θεωρίας καὶ τοῦ λόγου, κι' αὐτοὺς τοὺς ἤδη φωτισμένους Ἰταλοὺς ποὺ εἶχαν πίσω τους τὶς γενεές τοῦ Δάντη καὶ τοῦ Πετράρχη. Ἐνῶ, ὅμως, τὸ ξεκίνημα, στὴ σφαῖρα τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, δὲ χρειάστηκε νὰ γίνεῖ στὸν Μυστρά ἀπὸ τὸ μηδέν, τὸ ξεκίνημα στὴν ἠθικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ σφαῖρα ἔπρεπε νὰ γίνεῖ ἀπὸ τὸ μηδέν. Ἀλλὰ γιὰ τὸ ξεκίνημα αὐτὸ δὲν ἀρκοῦσε ὁ Πλήθων. Ὁ φιλόσοφος εἶχε, βέβαια, προσφερθεῖ ἄλλοτε στὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ ν' ἀναλάβει ὁ ἴδιος τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ιδεῶν γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἀναμόρφωση τῆς Πελοποννήσου ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ στὸ περίφημο ὑπόμνημά του. Ὡστόσο, ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος — ὁ κουρασμένος πιά βασιλεὺς φιλόσοφος ποὺ ἔλεγε στὸν Σφραντζῆ ὅτι «τῆ σήμερον ὡς παρακολουθοῦσιν ἡμᾶς τὰ πράγματα, οὐ βασιλέα θέλει ἡμῶν ἢ ἀρχή, ἀλλ' οἰκονόμον» — δὲν υἱοθέτησε τὸ σχέδιο τοῦ Πλήθωνος καὶ δὲν τοῦ ἀνάθεσε τὴν ἐφαρμογὴ του. Οὔτε καὶ μπορούσε ν' ἀναλάβει ὁ Πλήθων τὴν ἐφαρμογὴ ἐνὸς τόσο μεγάλου καὶ τόλμηροῦ σχεδίου ποὺ θ' ἄλλαζε τὴ μορφή τῆς Πελοποννήσου, χωρὶς νὰ νῆσαι τὸ δεξιὸ χέρι ἐνὸς ἡγεμόνος ποὺ θάταν ἀδιάκοπος παρών.

στον Μυστρά και θα είχε την ανώτατη ευθύνη. Ο ήγεμών αυτός έπρεπε να είναι ο γιος του αυτοκράτορος Μανουήλ δεσπότης Θεόδωρος.

Ωστόσο, ο δεσπότης Θεόδωρος — ως την ημέρα που, στο έτος 1443, παράδωσε τον Μυστρά στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο — δεν έκαμε τίποτε. Ο Πλήθων κατάρτισε και για αυτόν, λίγο ύστερα από το 1420, ένα σφοδρό υπόμνημα γεμάτο πνοή Έλληνική και ειδικότερα Σπαρτιατική. Αν ο αυτοκράτωρ Μανουήλ, γέρος πιά, είχε ρθει, στο έτος 1415, στην Πελοπόννησο μόνο και μόνο για να ξαναχτίσει το Έξαμίλιο και να επιβάλει κάποια πειθαρχία στους επιχώριους άρχοντες, ο δεσπότης Θεόδωρος ήταν νέος, νεώτατος, κ' έπρεπε — αφού τάχθηκε να μείνει στον Μυστρά — να σκεφθεί το μέγα χρέος του και ν' αναλάβει την πρωτοβουλία (είτε με βάση το σχέδιο του Πλήθωνος, είτε με οποιοδήποτε άλλον τρόπο) ν' αναδιοργανώσει πολιτικά και στρατιωτικά την Πελοπόννησο. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, όταν ήρθε στο έτος 1428 στην Πελοπόννησο, ανάλαβε γενναίες πολεμικές πρωτοβουλίες, αλλά η δικαιοδοσία του — όπως, άλλωστε, κ' η δικαιοδοσία του Θωμά — ήταν έδαφικά περιορισμένη. Στον Μυστρά ήταν εγκαθιδρυμένος ο Θεόδωρος που δεν τα πήγαινε καλά με τους αδελφούς του. Κ' έμεινε εκεί ως το 1443. Έτσι, χάθηκαν οι δεκαετίες εκείνες που μέσ' στο σχετικά άνετο ιστορικό τους πλαίσιο μπορούσε, ξεκινώντας ένας άληθινός ήγέτης του Γένους από το μηδέν, να είχε μεταβάλει την Πελοπόννησο — αφού το ανθρώπινο υλικό της ήταν τέτοιο, όπως το χαρακτηρίζει στην έπιστολή του ο Βησσαρίων — σ' ένα κομμάτι αρχαίας Ελλάδος.

23

Όταν, στα τέλη του 1443, έφθασε ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στον Μυστρά, ήταν πολύ άργα. Η ώρα της ιστορίας είχε προχωρήσει τόσο που ο νέος δεσπότης του Μυστρά δε μπορούσε πια ν' αρχίσει από το μηδέν για να δημιουργήσει ένα νέον κόσμο. Ήταν υποχρεωμένος, καταρτίζοντας το στρατό του όπως - όπως, μ' ελάχιστους Έλληνες και με Άλβανούς μισθοφόρους, να διαβεί άμέσως τον Ίσθμο και να προχωρήσει προς τον Βορρά. Έπρεπε να συμβάλει στις μεγάλες πολεμικές επιχειρήσεις που ο βασιλεύς Λαδίσλαος είχε αποφασίσει ν' αναλάβει. Δε μπορούσε να πει στον Λαδίσλαο ή στον Πάπα Εύγένιο ότι θαπρεπε να περιμένουν δέκα ή είκοσι ή έστω και πέντε χρόνια. Η ιστορία είχε προσπεράσει το σημείο εκείνο του χρόνου που θα μπορούσε να επιτρέψει ένα ξεκίνημα — όπως τόθελε ο Βησσαρίων — «από του μηδενός».

Μήπως, όμως, έκαμε άσχημα που, και μετά τη φοβερή και μοι-

ραία ημέρα τῆς Βάρνας, ἐξακολούθησε, στηριγμένος σὲ ἀκατάλληλα φουσάτα καὶ σὲ τριακόσια παιδιὰ τῆς Βουργουνδίας, τὴν ἐκστρατεία του; Γιατί προχώρησε, στὸ ἔτος 1445, ὡς τὴν Πίνδο; Δὲ θάταν φρονιμώτερο νὰ εἶχε περιορισθεῖ στὴν Πελοπόννησο καὶ νὰ συγκροτοῦσε μερικὰ καλύτερα στρατιωτικὰ σώματα ποὺ θ' ἀντιμετώπιζαν στὸν Ἴσθμὸ τὸ στρατὸ τοῦ Μουράτ; Δὲν ἤξερε, τάχα, ὅτι ὁ ὑπουργὸς Νέριος ὁ δεύτερος — τῶρα ποὺ ὁ Μουράτ, μετὰ τὴ μάχη τῆς Βάρνας, εἶχε ἐλεύθερες τὶς δυνάμεις του — θὰ ζητοῦσε τὴ συνδρομὴ τοῦ ἀμῆρᾶ, προτιμώντας νὰναι φόρου ὑποτελής σ' αὐτόν;

Ὁ Κωνσταντῖνος τᾶξερε καὶ τᾶβλεπε ὅλα. Μάτι ἀητοῦ εἶχε ὄχι μόνο τὸ φυσικὸ του κορμί, ἀλλὰ κι' ὁ νοῦς του. Ὄταν ἔλαβε τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος — καὶ τὴν ἔλαβε μετὰ τὴ μάχη τῆς Βάρνας — ἤξερε ὅτι μέσα σ' ἕξη ἢ δώδεκα μῆνες θάπεφτε ἐπάνω του ὁ ὄγκος τῶν Τουρκικῶν δυνάμεων. Τί ἔπρεπε νὰ κάμει; Ὁ χρόνος ἦταν ἀνεπαρκέστατος γιὰ νὰ γυμνάσει τοὺς νέους τῆς Πελοποννήσου, νὰ ἐξασφαλίσει τὰ κατάλληλα ὄπλα, νὰ ὀργανώσει ἕναν καλὸν Ἑλληνικὸ στρατὸ, ἀναμορφώνοντας καὶ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ τόπου γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ τὸ νέο στρατὸ. Τὴν ἀπόδειξη ὅτι, ἂν τοῦ δινόταν ἡ εὐκαιρία, εἶχε σκοπὸ — σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια τοῦ Πλήθωνος καὶ τοῦ Βησσαρίωνος — ν' ἀναμορφώσει κοινωνικὰ καὶ ἠθικὰ τὴν Πελοπόννησο, τὴν προσφέρει τὸ γεγονὸς ὅτι, παράλληλα μὲ τὶς πολεμικὲς του ἐπιχειρήσεις, σκέφθηκε ὁ Κωνσταντῖνος ν' ἀναγεννήσῃ τὸ ἀρχαῖο Ὀλυμπιακὸ πνεῦμα. Ἰδιαιτέρα γιὰ τὸν Πλήθωνα, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὄλους μας γύρω του, ἦταν μιὰ ωραία ἐκπληξὴ ἢ ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντῖνου νὰ ὀργανώσει ἀγῶνες δρόμου, τὸν «ἀνδρόδρομον» ἢ τὸ «πενταστάδιον», ὅπως λέγαμε. Ἔτσι, οἱ Ἕλληνες ἔφηβοι τῆς Πελοποννήσου, πετώντας ἀπὸ πάνω τους τὰ ροῦχα ποῦ, ἑκατοντάδες τῶρα χρόνια, τοὺς εἶχαν κάμει δυσκίνητους, ἄρχισαν, μὲ κίνητρο χρηματικὰ ἔπαθλα, νὰ γυμνάζονται στὸ παιχνίδι πρὶν γυμνασθοῦν στὰ ὄπλα. Ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος σκέφθηκε ὅτι, πρὶν ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀναμόρφωση — στρατιωτικὴ καὶ οἰκονομικὴ — τῆς κοινωνίας, ἔπρεπε νὰ κάμει τοὺς νέους ν' ἀγαπήσουν τὴν ἀσκήση τοῦ κορμιοῦ, τὸ γύμνασμα, τὸ ἀγώνισμα.

Πέρ' ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ποὺ εἶναι, ὡστόσο, πολὺ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὶς προθέσεις του, δὲ μποροῦσε νὰ προχωρήσῃ τότε ὁ Κωνσταντῖνος. Προτίμησε — ξέροντας ὅτι, τὸ ἀργότερο σ' ἕνα ἢ ἐνάμισυ ἔτος, θὰ δεχόταν τὴν ἐπίθεση τοῦ Μουράτ — νὰ προχωρήσῃ ὡς τὴν Πίνδο μὲ τ' ἀκατάλληλα φουσάτα του γιὰ νὰ τὰ συνηθίσει τοῦλάχιστον αὐτὰ στὴ χαρὰ τῆς νίκης, καὶ γιὰ νὰ κάμει καὶ τὸν Ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς Πελοποννήσου νὰ ἰδεῖ ὅτι τὶς πι-

θανότητες νέων έξορμήσεων τοῦ Γένους δὲν τὶς εἶχε καταργήσει ἡ ἱστορία. Ἐπρεπε ἡ κοιμισμένη ὑπερηφάνεια τοῦ Γένους νὰ ξυπνήσει κάπως. Ὑστερα, μάλιστα, ἀπὸ τὴ φοβερὴ διάψευση τῶν ἐλπίδων ποὺ εἶχε γεννήσει ἡ κάθοδος τῶν Οὐγγρων, ἦταν ἀπόλυτη ἠθικὴ ἀνάγκη νὰ φανεῖ ὅτι τὸ Γένος δὲν πτοεῖται, καὶ ὅτι μπορεῖ καὶ μόνο του νὰ συνεχίσει τὸν ἀγῶνα. Τέτοιες πρέπει νάταν οἱ σκέψεις ποὺ ἔκαμαν τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο νὰ ἐπιχειρήσει τὴν ἐκστρατεία τοῦ 1445. Κ' οἱ σκέψεις αὐτές, ἂν δὲν ἀποφάσιζε ὁ Θεὸς — ἀγαπώντας τὸ Γένος μας περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι τὸ ἀγαπούμε — νὰ μᾶς παιδέψει, μπορούσαν νὰ γίνουν τὰ σπέρματα μιᾶς Ἑλληνικῆς ἀναδημιουργίας.

24

Τὸ καλοκαίρι τοῦ ἔτους 1445 ἦταν τὸ πιὸ ζεστὸ ποὺ γνώρισα στὴ ζωὴ μου. Ὁ Σφραντζῆς συνήθιζε νὰ λέει ὅτι τὸν Ἰούλιο τοῦ ἔτους αὐτοῦ «γένεονε παγκόσμιος καύσων καὶ ἄξιος μνήμης». Τὸ ἴδιο ἐκεῖνο καλοκαίρι πέθανε ὁ πατριάρχης Μητροφάνης καὶ τὸν διαδέχθηκε ὁ πνευματικὸς Γρηγόριος ὁ Μάμμος ἢ Μελισσηνός. «Καὶ τῇ 1ῃ τοῦ Αὐγούστου μηνὸς ἐγεννήθη μοι», σημειώνει ὁ Σφραντζῆς στὸ Χρονικό του, «υἱὸς Ἀνδρόνικος τοῦνομα, ὃς ἔζησεν ἡμέρας καὶ μόνον ὀκτώ». Ὁ γενναῖος μου φίλος, ὁ γόνιμος αὐτὸς πατέρας, ἔκλαψε τὸ μεθεπόμενον ἔτος τὸ θάνατο καὶ τοῦ γιοῦ του Ἀλεξίου, καὶ σημείωσε στὸ Χρονικό του — τὸ διαβάζω τώρα καὶ γεμίζουν δάκρυα τὰ μάτια μου — : «καὶ τῇ 1ῃ τοῦ Αὐγούστου μηνὸς» (ἡ σύμπτωση τῆς ἡμέρας εἶναι περίεργη) «τοῦ αὐτοῦ ἔτους» (1447) «ἀπέθανέ μοι ὁ υἱὸς Ἀλέξιος, ζήσας χρόνους πέντε καὶ μῆνας ἔνδεκα· οὗ ὁ θάνατος σφόδρα μου καθήψατο, οὐκ εἰδότης μου τοῦ ἀθλίου τὰ μέλλοντά μοι συμβῆσαι λυπηρότερα». Ὅταν τᾶμαθα κ' ἐγὼ ὅσα ἔπαθε μετὰ τὴν ἄλωση, σπάραξε ἡ καρδιά μου.

Ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἔτους 1446 εἶχε ἐγκατασταθεῖ πιά ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς ὀριστικὰ στὸν Μυστρά. Στὸ Χρονικό του ποὺ ἔνα ἀντίγραφο του, γνήσιο στὰ πιὸ πολλὰ σημεία, τῶχω τώρα ἐμπρός μου, γράφει ὁ ἴδιος : «καὶ Σεπτεμβρίου πρώτη... εὐηργετήθη τὴν ἡγεμονίαν τῆς Σπάρτης καὶ διοίκησιν καὶ πάντων τῶν περὶ αὐτῆς, ἦγουν Κουλαῖ, Ἑβραϊκῆς, Τρίπτης, Κεραμίου, Παγκάτων, Σκλαβοχωρίου καὶ πάντων τῶν ἄλλων αὐτῆς χωρίων, καὶ πάντα τὰ εἰσοδήματα αὐτῶν ὡς οὐκ εἶχεν οὐδεὶς ἄλλος πώποτε τὴν τοιαύτην διοίκησιν». Ὅταν τοῦ ἀνάθεσε ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος τὴ νέα αὐτὴ μεγάλη εὐθύνη, τοῦ εἶπε : «Ἐπεὶ ἐνεκεν τῆς σῆς χρηστῆς δουλοσύνης καὶ τῆς ἐμῆς πρὸς σὲ ἀναδοχῆς καὶ ἀγάπης εὐηργετήσαμέν σοι τὴν τῆς Σπάρτης διοίκησιν καὶ οὕτως θέλω εἶναι καὶ αὐτὴ ὡς τῆς Κορίνθου καὶ Πάτρας, ὧν τὴν μὲν ἔχει ὁ Καν-

τακουζηνός Ἰωάννης, τὴν δὲ Ἀλέξιος ὁ Λάσκαρις. Καὶ γίνωσκε ὅτι ἕτερον μεσάζοντα οὐ ποιήσω πάρεξ τὸν Σοφιανὸν Εὐδαιμονοῖ-
ωάννην, ὃν ἔχω. Ἀλλ' οὐδ' ἐνταῦθα εὐρήσομαι αἰεὶ, ἀλλὰ θέλω
διέρχεσθαι τὸν τόπον μου διὰ πολλὰ ὠφέλιμα... Ἔτι ὅταν θεοῦ
εὐδοκία λήψωμαι καὶ γυναῖκα, σὴ γνώμη ἔξω αὐτήν, καὶ ἐνταῦθα
τὸν πλείονα χρόνον διαβιβάσω, καὶ σὺ ἔση ὁ γνωστότερος ἐν πᾶσιν
εἰς τὰ τῆς θεραπείας αὐτῆς». Ἡ ἐμπιστοσύνη ποῦ εἶχε ὁ Κωνσταν-
τῖνος στὸν Σφραντζῆ στὸ λεπτὸ αὐτὸ προσωπικὸ θέμα στοίχιζε
ἀκριβὰ στὸν ἐμπιστὸ φίλο. Ὁ Κωνσταντῖνος, προπάντων ἀφό-
του ἔχινε αὐτοκράτωρ, ἔστελνε τὸν Σφραντζῆ τόσο συχνὰ σὲ
μακρινὰ ταξίδια «διὰ συμπεθερίαν» καὶ γιὰ νὰ κλείνει «συνοι-
κέσια», ὥστε κάποτε ἀναγκάσθηκε νὰ τοῦ πεῖ ὁ Σφραντζῆς : «Οὐ
δύναμαι παραβῆναι τὸ πρόσταγμά σου, τοῦ μὴ ἐκτελέσαι ὡς
κελεύεις· ἀλλ' ἢ σύντεκνος καὶ δούλη τῆς βασιλείας σου, ἢ
γυνή μου, ὑποπτεύω μὴ ποτε διὰ τὸ συχνάκις με ἀπουσιάζειν
αὐτῆς ἀγανακτῶσα ἀποκαρήσηται μοναχή, ἢ καὶ ἐάση με καὶ
ἄλλον λάβη». Τὰ λόγια αὐτὰ τὰ εἶπε ὁ Σφραντζῆς, κάμποσα χρό-
νια ἀργότερα, στὴν Κωνσταντινούπολη. Κι' ὁ αὐτοκράτωρ Κων-
σταντῖνος γέλασε.

Ἄς δοῦμε, ὅμως, ποιές καλές συμβουλές ἔδωσε ὁ δεσπότης Κων-
σταντῖνος στὸν Σφραντζῆ, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἔτους 1446. Συμ-
πληρώνοντας ὅσα εἶχε νὰ τοῦ πεῖ, ὅταν τὸν ἐτοποθέτησε διοικη-
τὴ στὸν Μυστρά, διατύπωσε τὶς ἀκόλουθες φράσεις :

«Νῦν δὲ ἐγὼ μὲν ἀπέρχομαι πρὸς κρείττονα οἰκοδομὴν τοῦ
Ἰσθμοῦ» (ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε ἤδη πληροφορηθεῖ ὅτι κατεβαίνει
μέγας στρατὸς τῶν Τούρκων)· «σὺ δὲ ἐνταῦθα εὐρισκόμενος ἄρχου
καλῶς τὴν ἀρχὴν σου, καὶ παῦσον τὰς ἀδικίας καὶ τὰς ἐνταῦθα
πολλὰς ἀρχάς, καὶ ποιήσον πάντας μὴ ἔχειν ἄλλην ἀρχὴν πάρεξ
σοῦ ὡς ἐμὲ μόνον αὐθέντην ἡγουν ἀντὶ ἐμοῦ. Καὶ ἐὰν θέλης τοῦ μὴ
ποιεῖν ἀδικίας καὶ φιλοπροσωπίας καὶ φυλάττης μᾶλλον τοὺς νό-
μους, ἔξεις τὸν μισθὸν ἐκ θεοῦ καὶ ἐξ ἡμῶν εὐχαριστίαν. Ἄπεχε
τῶν δώρων..., διὰ τί μὲν ἢ δωροδοκία διαφθείρει τὸ δίκαιον, καὶ
τοσοῦτον ἀποτυφλοῖ ὡς καὶ ἀθῶους ὑπὸ καταδίκην ποιεῖ. Ἔτι
δὲ καὶ ταύτας τὰς τρεῖς ἀρετὰς δεῖ ἔχειν τὸν κριτὴν τὸν κρίνοντα
λαὸν κυρίου καὶ ὁμοφύλους Χριστιανούς, πίστιν ὀρθὴν εἰς θεὸν καὶ
εἰς τὸν προχειρίζοντα αὐτῶ τὸ ἀξίωμα καὶ ἀλήθειαν ἀπὸ τῆς γλώτ-
της καὶ σωφροσύνην ἀπὸ τοῦ σώματος· καὶ ταῦτα πάντα καλῶς
σε οἶδα φυλάττειν ἐκ νεότητός σου».

Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἦταν γενναῖος καὶ ἀποφασι-
στικός, συνετὸς καὶ ἐγκρατής, ἐχθρὸς τῆς ἀδικίας καὶ φίλος τῶν φί-
λων του, ἄρα μέγας.

Ἡ παρουσία τοῦ Σφραντζῆ στὸν Μυστρά ἦταν γιὰ ὅλους, ἰδιαίτερα ὅμως γιὰ μένα, ἓνα μεγάλο ἠθικὸ στήριγμα. Κι' ὅταν ἔφθασε ὁ Νοέμβριος τοῦ ἔτους 1446 εἶχαμε ὅλοι ἀνάγκη ἀπὸ τὸ στήριγμα αὐτό. Καί τὴν ἀνάγκη αὐτὴ τὴν ἔνωσα προπάντων ἐγὼ ὁ Πατρινός. Ἡ ἀγαπημένη μου Πάτρα ἦταν προορισμένη νὰ ὑποστεῖ μιὰ φοβερὴ δοκιμασία τὸ χειμῶνα ἐκεῖνον. Ἀλλὰ μοῦ ἔδωσε, ταυτόχρονα, τὴν εὐκαιρία ἢ γενέτειρά μου — δηλαδὴ τὸ κάστρο της — νὰ αἰσθανθῶ μεγάλη ὑπερηφάνεια.

Γιὰ τὴν ἀφήγηση τῶν θλιβερῶν γεγονότων ποὺ ἄρχισαν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1446 θὰ βασισθῶ προπάντων στὶς διεξοδικὲς καὶ ἀκριβέστατες σημειώσεις ποὺ κράτησε ὁ νεαρὸς Λαόνικος Χαλκοκονδύλης καὶ ποὺ τὶς διαβάζω τώρα καὶ στὸ ἀντίγραφο τοῦ βιβλίου του.

Ἄλλο Μουράτ δὲ μπορούσε ν' ἀνεχθεῖ τὶς πολεμικὲς ἐπιτυχίες τοῦ Κωνσταντίνου ποὺ εἶχε φθάσει ὡς τὴν Πίνδο. Συγκέντρωσε, λοιπόν, τὶς ἀσιατικὲς κ' εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις του γιὰ νὰ κατεβεῖ καὶ νὰ τὸν τιμωρήσει. «Ἀνέγνω δ' αὐτὸν στρατεύεσθαι ἐπὶ Πελοπόννησον καὶ Νέρης ὁ τῶν Ἀθηναίων τύραννος, οὐχ ἦκιστα δὲ Τουραχάνης ὁ Θεσσαλίας ὕπαρχος». Τὸν Κωνσταντῖνο ποὺ ἔσπευσε νὰ προετοιμάσει τὴν ἀμυνα τοῦ Ἰσθμοῦ τὸν βόηθησε κι' ὁ ἀδελφός του δεσπότης Θωμᾶς. «Ἀμουράτης δὲ ἐπελαύνων, συμπαραλαμβάνων καὶ τὰ στρατεύματα τῆς χώρας ὅποι γένοιτο, παρῆν εἰς τὰς Θήβας, ὅτε καὶ ὁ Νέρης αὐτῷ παρεγένετο, στρατὸν ἀγόμενος ἀπὸ Ἀθηναίων». Ἕνας δικός μας κατάσκοπος ποὺ εἶχε διαπιστώσει τὴ δύναμη τοῦ Μουράτ, καὶ εἶχε ἰδεῖ καὶ τοὺς «τηλεβόλους» ποὺ ἔφερνε μαζί του, κατατόπισε τὸν Κωνσταντῖνο καί, τρομοκρατημένος, τοῦ εἶπε : «ἀλλὰ πρὸς θεοῦ πρέσβεις τε πέμπε ὡς τάχιστα, καὶ ἐς διαλλαγὴν προκαλοῦ τὸν βασιλέα τοῦτον». Ὁ Κωνσταντῖνος θύμωσε καὶ πρόσταξε «ἐς εἰρκτὴν ἀγαγεῖν τὸν ἄνθρωπον». Τὶς κρίσιμες ἀνταλλαγὲς πρέσβων μεταξὺ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μουράτ, πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἐξόρμηση τοῦ ἀμηνῶ κατὰ τοῦ Ἰσθμοῦ, τὶς παρακολούθησε μὲ ἰδιαίτερη ἀγωνία ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, γιατί πρέσβυς τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὸν Μουράτ εἶχε σταλεῖ ὁ ἔμπειρος πατέρας του, ὁ παλαιός μου φίλος Γεώργιος. Καὶ ὁ Μουράτ, μολονότι τὸν ἐγνώριζε καλὰ ἀπὸ παλαιότερες ἀποστολές, «τὸν... πρέσβυν καθείρξας ἐν Φερραῖς εἶχεν ἐν φυλακῇ, αὐτὸς δὲ ἤλαυνεν ἐπὶ Πελοπόννησον μέσον χειμῶνος». Μπροστὰ στὸν Ἰσθμὸ περίμενε ὁ Μουράτ κάμποσες μέρες, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά γιὰ νὰ ἰδεῖ καλὰ «ὡς ἔχει τε φυλακῆς τὸ τεῖχος καὶ παρασκευῆς πρὸς πόλεμον», κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη γιὰ νὰ δώσει στὸν Κωνσταντῖνο καιρὸ νὰ δεχθεῖ τοὺς ἀπαράδεκτους ὄρους ποὺ τοῦ εἶχε

μέ τον δικό του πρέσβυ μηνύσει. «Καί ἐπεὶ τε παρεληλύθασιν ἡμέραι, ἐπικαταβάς ἐς τὸ τεῖχος ἐστρατοπεδεύετο. Τῇ μὲν ὑστεραία τηλεβόλοις μακροῖς ἔτυπτε τὸ στρατόπεδον τοῦ ἡγεμόνος» (Κωνσταντίνου)· «τῇ δ' ἐπιούσῃ ἀπεπειρῶντο τῶν ἐν τῷ τείχει, καὶ προσέφερον τὰς μηχανάς. Τῇ δὲ τετάρτῃ ἐσπέρας πυρὰ ἀψάμενοι κατὰ τὸ στρατόπεδον, ὡς πλεῖστα ἕκαστος πρὸς τὴν ἑαυτοῦ σκηνήν, — εἰώθασι γὰρ οὕτω τὸ γένος τοῦτο τῶν Τούρκων, ἐπειδὴν εἰς μάχην μέλλωσιν ἰέναι...· καὶ τότε δὴ πυρὰ ποιησάμενοι παρεσκευάζοντο ἐς τειχομαχίαν. Τῇ δὲ πέμπτῃ ἡμέρᾳ ἐσπέρας τὰς τε μηχανάς προσέφερον, καὶ ὑπὸ πλόκου οἱ σαραχόριδες καλούμενοι, ὁ ἀχρεῖος λοιπὸς ὄμιλος τοῦ λαοῦ. Πάρεξ γὰρ τοῦ στρατοῦ ὃς ἐπόμενος τῷ βασιλεῖ τούτῳ στρατεύεται, ἐπάγονται ὄμιλον τὰ τε σιτία φέροντα ἀπὸ τῶν περιοίκων καὶ τῆς ἄλλης τοῦ βασιλέως χώρας... Ὡς δὲ ἡὼς τε ἤδη ὑπέφαινε κύμβαλά τε καὶ αὐλικά καὶ σάλπιγγες τοῦ βασιλέως... ἀναδηλῶν ὡς μάχη τε ἤδη γίνεται... Βασιλεὺς τε αὐτὸς» (δηλαδή, ὁ Μουράτ) «καὶ οἱ νεήλυδες» (δηλαδή, οἱ Γενίτσαροι) «κατὰ τὸ μέσον τοῦ Ἰσθμοῦ... καθίσταντο ἐς μάχην, καὶ κλίμακας τε προσέφερον, καὶ διορύσσοντες τὸ τεῖχος ἠγωνίζοντο ὡς ἐξαιρήσοντες. Καὶ τοὺς τε τηλεβολίσκους ταύτη ταξάμενος οὐκ εἶα τοὺς Πελοποννησίους προκύπτειν. Δεινὸν γάρ τοι ὁ τηλεβολίσκος, καὶ οὐδὲν τῶν ὀπλων ἀντέχει ὥστε μὴ διαχωρεῖν διὰ πάντων καθικνούμενος... Ἐπεὶ δ' ἐν ἀδείᾳ τε ἐγένοντο οἱ νεήλυδες, καὶ τὰς τε κλίμακας ἐς τὸ τεῖχος ἐνεγκάμενοι ἀνέβαινον, καὶ ὑπερέβησαν ταύτη ἣ ἐθεᾶται ἐστῶς ὁ βασιλεὺς, ἀνέβη ἐπὶ τὸ τεῖχος νέηλυς Χιτήρης, Τριβαλλὸς τὸ γένος, καὶ εἶλε τε τὸ τεῖχος, καὶ τοὺς ταύτη διωσάμενος ἐς φυγὴν ἐτρέψατο... Καὶ φόνος τε ἦν πολὺς τῶν φευγόντων».

Ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Θωμᾶς, ὅταν εἶδαν τοὺς δικούς μας νὰ φεύγουν, «ἐπειρῶντο μὲν πρῶτιστα κατέχειν, ὡς δ' οὐκ ἠδύναντο, καὶ αὐτοὶ φεύγοντες ὄχοντο». Ἐπειδὴ ἦταν ἀδύνατο νὰ συγκρατήσουν τὸ στρατὸ τοῦ Μουράτ στὴν περιοχὴ τῆς Κορίνθου, ἔσπευσαν στὴ Λακωνία γιὰ νὰ παρακολουθήσουν ἀπὸ κεῖ — «ἤδεσαν γὰρ ὡς τῷ Ἰσθμῷ τὰ Πελοποννήσου πράγματα διεφθάρη ὑπὸ τοῦ βασιλέως, καὶ ὄπλα καὶ ἄνδρες καὶ οὐδὲν ὃ τι ἄξιον λόγου ὑπελείφθη ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ ἀκροπόλεσιν» — τὴ μοιραία ἐξέλιξη τῶν γεγονότων.

Ὁ ἴδιος ὁ Μουράτ, ἀφοῦ ἐμπιστεύθηκε στὸν Τουραχάν τὴν ἀποστολὴ νὰ προχωρήσει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πελοποννήσου, «διὰ τῆς Σικυῶνος ἤλαυνεν εὐθὺ τῆς Ἀχαΐας». Ἡ Σικυῶν εἶχε ἤδη καταληφθεῖ τὴν ἴδια μέρα ποὺ εἶχε πέσει καὶ ὁ Ἰσθμὸς. «Καὶ τοῦ πρόσω ἐχόμενος» (ὁ Μουράτ) «ἀφίκετο ἐπὶ Πάτρας τῆς Ἀχαΐας

πόλιν εὐδαίμονα. Ταύτην μὲν οὖν ἐξέλιπον οἱ ἄνδρες ἐς τὴν καταν-
τικρὺ ἠπειρον τῶν Οὐνετῶν» (δηλαδή, στὴ Ναύπακτο) «καὶ
πλὴν τῶν ἐν τῇ ἀκροπόλει καὶ ἐν τοῖς βασιλείοις, οἱ ἐναπελείφθη-
σαν ἀφροσύνη χρησάμενοι, οἱ δ' ἄλλοι πάντες ὥχοντο φεύγοντες.
Ἦσαν δ' οἱ ἐναπολείφθέντες ἐς τετρακισχιλίους. Τοὺς μὲν οὖν τῶν
βασιλείων ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας παρεστήσατο ὁμολογία, καὶ ἐς
ἀνδράποδα διελόμενος τὴν τε ἀκρόπολιν ἐπολιόρκει καὶ τοὺς τε
νεήλυδας ἐπεμψεν ὡς ἐλοῦντας. Καὶ οὗτοι προσέβαλλόν τε τῷ τείχει
καὶ ὑπορυζάμενοι εἰσέπιπτον. Οἱ δὲ Ἕλληνες ῥυτίνην καὶ πίσσαν
πυρὶ ἀψάμενοι κατὰ ὀπήν τοὺς τε νεήλυδας ἐξεκρούσαντο ἀμυ-
νομενοὶ καὶ ἐκράτυνον τὴν ἀκρόπολιν».

Ὅταν ἔμαθα ὅτι τὸ κάστρο τῆς Πάτρας — τὸ μαγικὸ κάστρο
τῶν παιδικῶν μου χρόνων — ἀνθεξε καὶ δὲν ἔπεσε στὰ χέρια τῶν
Γενιτσάρων, βούρκωσαν τὰ μάτια μου, αἰσθάνθηκα μιὰ βαθύτατη
ὑπερηφάνεια, ἀλλὰ καὶ ντράπηκα πού δὲν ἤμουν ἐκεῖ γιὰ νὰ κάμω
κ' ἐγὼ τὸ καθῆκον μου, ἔστω καὶ ὡς ὁ πιὸ ἀκατάλληλος καὶ ἔσχα-
τος τῶν μαχητῶν. Εἶχα κάμει πολλές ἀπιστίες, θαυμάζοντας ἄλλες
πόλεις καὶ ἄλλα ὠραῖα καὶ μεγάλα κάστρα καὶ τείχη καὶ παλά-
τια. Ὁ Μυστράς, ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Βενετία, ἡ Φερράρα, ἡ
Φλωρεντία εἶχαν στενέψει — ὅσο καὶ νᾶλεγα στὸν ἑαυτό μου τὸ
ἀντίθετο — τὸ χῶρο ἐκεῖνον τῆς καρδιάς μου, τὸν πρῶτο καὶ παρ-
θενικό, πού κατεῖχαν ἡ Πάτρα καὶ τὸ κάστρο της. Ὅταν μοῦ ἀνάγ-
γειλε ὁ ἴδιος ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς τὰ φοβερὰ νέα, λέγοντάς μου
ὅτι τὸ κάστρο ἔμεινε ἀπόρθητο καὶ ὅτι ὁ Μουράτ «τὴν Πάτρας πό-
λιν μόνον παρέλαβε καὶ ἐνέπρησε καὶ ἠφάνισε», ὁ κλονισμὸς πού
αἰσθάνθηκα μέσα μου ἦταν τόσο μεγάλος πού ὅλα τὰ ψέματα
πού ἔλεγα ἕως χθὲς στὸν ἑαυτό μου ξεσκεπάστηκαν, καὶ κατά-
λαβα ὅτι τὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια εἶχα προδώσει τὴν Πάτρα.
Ναί, τὴν εἶχα προδώσει. Ὅταν λέμε στὸν ἑαυτό μας ὅτι ἡ πρώτη
ἀγάπη μας μένει ἀδιάκοπα ἡ ἴδια καὶ ἀμετάβλητη, καὶ ὅτι ὅσα
πρόσωπα ἢ πράγματα ἀγαπήσαμε ἀργότερα δὲν τὴν ἐπηρέασαν,
δὲ λέμε τὴν ἀλήθεια. Καὶ τὸ κατάλαβα αὐτὸ τῆ στιγμῆ ἐκείνη πού
ὁ Σφραντζῆς μοῦ ἀνάγγειλε ὅτι ἡ πόλη — τὸ πατρικό μου σπίτι —
καταστράφηκε καὶ πυρπολήθηκε. Συγκλονίσθηκα μέσα μου, ἀλλὰ
καὶ μοῦ ἔγινε ταυτόχρονα συνειδητὸ ὅτι ὁ πόνος πού μ' ἐκυρίευσε
δὲν ἦταν τόσο μεγάλος καὶ συντριπτικός ὅσο θᾶπρεπε νᾶναι. Καὶ
πάλι πῆγα νὰ ἐξαπατήσω τὸν ἑαυτό μου, λέγοντας ὅτι δὲν ἦταν
συντριπτικός ὁ πόνος, ἐπειδὴ τὸν ἐξουδετέρωνε τὸ ὑπερήφανο
αἶσθημα πού γέννησε μέσα μου ἡ πληροφορία ὅτι τὸ κάστρο μου
ἀνθεξε καὶ δὲν τὸ πάτησε ὁ ἐχθρός. Ὅλα, ὁμως, αὐτὰ ἦταν παιχνί-
δια τῆς καρδιάς, μιᾶς καρδιάς πού δὲ λειτουργοῦσε πιά μὲ τὴν παι-

δική αγνότητα ή με τους έφηβικούς ένθουσιασμούς που οί τελευταίοι — και αν δεν είναι άγνοί — είναι πάντως ώραιοί.

‘Η είδηση ότι ο Μουράτ άφάνισε την Πάτρα μ’ έθλιψε βαθύτατα, αλλά δεν άφάνισε την καρδιά μου. Λένε ότι οί άνδρες πρέπει ν’ άντέχουν στο καθετί. Κ’ έγώ λέω ότι στη δύναμη της άντοχής υπάρχει μεγάλη δόση αναισθησίας.

26

‘Η έκστρατεία του Μουράτ στην Πελοπόννησο μπορούσε να σημάνει το οριστικό τέλος του ‘Ελληνικού δεσποτάτου του Μορέως. ‘Ωστόσο, όπως και στο έτος 1423, έτσι και στο έτος 1447, ο άμηράς προτίμησε να συμβιβασθεί με τους ήττημένους δεσπότες, τον Κωνσταντίνο και τον Θωμά, και ν’ άποσυρθεί από την Πελοπόννησο. ‘Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης έγραψε στις σημειώσεις που κρατούσε : «Μετά δε ταύτα ου πολλῶ ὕστερον σπονδάς τε ἐποιήσατο» (ο Μουράτ) «και ὑπόφορον ἔσχον» (οί Τούρκοι) «τήν Πελοπόννησον... τὸ πρὶν ἐλευθέραν οὔσαν». Έτσι, μάς δόθηκε πάλι ή εύκαιρία ν’ ανασάνουμε, αλλά ή αναπνοή μας ήταν βαρειά. ‘Ο δεσπότης Θωμάς ξαναγύρισε στο Λεοντάριο, και ο δεσπότης Κωνσταντίνος έμεινε κάμποσους μήνες στον Μυστρά χωρίς να επιχειρήσει καμμιά περιοδεία. ‘Ωστόσο, αν και ήταν ψυχικά κουρασμένος, δεν τῶδειχνε και προσπαθοῦσε να έμπνεύσει σ’ όλους μας ὑπομονή και πίστη.

‘Η άγωνία που κατείχε τον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη, αλλά και όλους μας, για την τύχη του πατέρα του στις φυλακές των Φερρών (δηλαδή, των Σερρών) ήταν μεγάλη. ‘Ωστόσο, λίγες εβδομάδες μετά τη συνθηκολόγηση, είδαμε ξαφνικά τον Γεώργιο Χαλκοκονδύλη να ξαναγυρίζει στον Μυστρά. ‘Η χαρά του γιοῦ του και όλων μας ήταν ίσοδύναμη με την άγωνία που μάς κατείχε πριν. ‘Ο Μουράτ που γνώριζε τον Γεώργιο από το 1435 ή 1436 και του είχε δείξει από τότε, συγχωρώντας τον για την άπόδραση που είχε επιχειρήσει, κάποια συμπάθεια, τον άφησε πάλι έλεύθερο. Χωρίς άλλο, θα διαβίβασε κι’ ο Κωνσταντίνος παράκληση θερμή ν’ άπελευθερωθεί ο πρέσβυς του.

Δυὸ - τρεῖς μήνες ὕστερ’ από την έπιστροφή του Γεωργίου Χαλκοκονδύλη, έφθασε στον Μυστρά — τον Αὔγουστο του 1447 — ο Κυριάκος Πιτζίκολλι, ο ‘Αγκωνιεύς. ‘Η παρουσία του έκαμε τον ταλαιπωρημένο παλιό του φίλο Γεώργιο Χαλκοκονδύλη, καθώς και τον Πλήθωνα και αυτόν τον δεσπότη Κωνσταντίνο, να αισθανθοῦν μεγάλη ανακούφιση. ‘Ο ‘Ιταλός περιηγητής που από εύφυής έμπορος είχε γίνει ένας σοφός μελετητής της ‘Ελληνικής αρχαιότητας είχε έπισκεφθεί τον ‘Ιούλιο και τον δεσπότη Θωμά στο Λεον-

τάριο. Στο έτος 1439, όταν είχε επιστρέψει στην Ίταλία από ένα προηγούμενο ταξίδι του στην Ελλάδα, είχε σχετισθεί πολύ και με τον αυτοκράτορα Ίωάννη. Ο αυτοκράτωρ τον είχε πάρει τότε μαζί του σε μιὰ πολυήμερη έκδρομή που είχε κάμει έξω από τὴ Φλωρεντία. Ὡστόσο, τὴ μεγαλύτερη ἐντύπωση ἔκαμε στὸν Ίταλὸ περιηγητὴ ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος. Ἐνα ποίημα πού ἔγραψε τὶς μέρες ἐκεῖνες στὰ Ίταλικά φρόντισε ἀργότερα νὰ τὸ μεταφράσει στὰ Ἑλληνικά – με πλάτυσμούς πού ἀφαιροῦν τὴν ἠχητικὴ καὶ γλωσσικὴ ὁμορφιά πού ἔχει τὸ πρωτότυπο – ὁ Λαόνικος Χαλκοκουνδύλης ἢ κάποιος ἄλλος. Τὸ ποίημα ἀρχίζει με τοὺς στίχους :

«Ὡ λαμπρὰ πόλις Λακωνικὴ Σπάρτη,
κλέος Ἑλλάδος τῆς τε οἰκουμένης πάσης παράδειγμα».

καὶ τελειώνει με τοὺς στίχους :

«Ἄλλ' ὁ χρόνος καὶ τῶν ἡμετέρων γενεῶν ἡ ἀνανδρία καὶ
ῥαθυμία
μεταβληθῆναι» (τὴν Σπάρτην) «παρεσκεύασεν εἰς Μυσιθρᾶν
ὑπὸ Κωνσταντίνου».

Με τοὺς στίχους αὐτοὺς δὲ θέλησε διόλου ὁ Κυριάκος νὰ μειώσει τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο. Ὅ,τι δὲ μπορούσε ν' ἀνεχθεῖ ἦταν ὅτι ἐγκαταλείφθηκε ἡ ἀρχαία Σπάρτη, ὅπου πήγαινε συχνὰ με τὸν νεαρὸ Λαόνικο γιὰ νὰ ἐρευνήσῃ τὰ ἐνδοξα ἐρείπια, καὶ μεταφέρθηκε ἡ «*alma città*» (ὅπως τὴν ὀνομάζει στὸ Ίταλικὸ τοῦ ποίημα) στὴν τοποθεσία ἐκείνη πού οἱ σημερινοὶ «σπαρτοβούνην μυσιστράτην τε dicunt» (ὅπως ἔλεγε, παρεμβάλλοντας τὶς Ἑλληνικὲς λέξεις, σ' ἓνα Λατινικὸ σημείωμά του). Ὁ Κυριάκος, εἰλικρινῆς ἀπέναντι ὁλῶν μας, μᾶς ἔδειχνε τὰ σημειώματα πού κρατοῦσε. Ἡ ἀρχαιολατρεία του τὸν ἔκανε, βέβαια, νὰ μὴ χωνεύει τὸν Μυστρά πού ἐμεῖς τόσο τὸν λατρεύαμε, καὶ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ θαυμάσει τὶς ἐκκλησιές μας. Ὡστόσο, ἡ προκατάληψη αὐτὴ δὲν τὸν ἐμπόδισε – ὅπως ἔβγαινε κι' ἀπὸ τὰ λόγια του, ἀλλὰ κι' ἀπὸ τὰ σημειώματα πού κρατοῦσε – νὰ ἐνθουσιασθεῖ βλέποντας τὸν Πλήθωνα καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο. Στὸ πρόσωπο τοῦ Πλήθωνος εἶδε ν' ἀνασταίνεται ὁ Πλάτων. Στὴν καρδιά τοῦ Κωνσταντίνου εἶδε νὰ ξαναγεννιέται ὁ Λεωνίδας. Ἡ παρουσία τοῦ Κυριάκου Πιτζίκολλι μᾶς ἔκαμε, στὶς δύσκολες ἐκεῖνες ὥρες πού ἔπεφτε ἐπάνω μας βαρειά ἡ σκιά τοῦ Μουράτ, νὰ βεβαιωθοῦμε μέσα μας ἀκόμα περισσότερο ὅτι ἡ σκιά αὐτὴ, ὅσο βαρειά καὶ νᾶταν, δὲ μπορούσε νὰ μειώσει τὴ λάμψη πού ἔβγαινε ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Πλήθωνος κι' ἀπὸ τὴ ματιὰ τοῦ Κωνσταντίνου.

ἀπομακρύνουν για πάντα τὸν Κωνσταντῖνο ἀπὸ τὸν Μυστρά.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1448 «ἀπέθανεν ὑπὸ λοιμῶδους νοσήματος» (ὅπως σημειῶει στὸ Χρονικὸ τοῦ ὁ Σφραντζῆς) «ὁ δεσπότης κύρ Θεόδωρος ἐν τῇ Σηλυβρία, καὶ κομίσαντες τὸ λείψανον αὐτοῦ ἐν τῇ πόλει ἔθαψαν αὐτὸν ἐν τῇ τοῦ Παντοκράτορος μονῇ».

Στὸν Ἐπιτάφιο Λόγο πού ἔγραψε ὁ Γεώργιος Σχολάριος — (δὲν εἶχε γίνῃ ἀκόμα μοναχός, κ' ἐξακολουθοῦσε νᾶναι ὁ καθολικὸς κριτὴς τῶν Ρωμαίων στὴν Κωνσταντινούπολη) — ὑπάρχουν φράσεις βαρεῖες γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Πελοποννήσου. Μιλώντας γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ Ἰσθμοῦ ἀπὸ τὸν Μουράτ, λέει ὅτι δὲ φταίει «ὁ γενναιότατος Κωνσταντῖνος», οὔτε ὁ ἀδελφός του Θωμᾶς, ἀλλὰ ὅτι τὸ κακὸ πρέπει ν' ἀποδοθεῖ στὴν «πονηρία», τὴν «προδοσία» καὶ τὴν «ἄνοια» ἐκείνων πού ἦταν ταγμένοι νὰ προστατεύσουν τὸν Ἰσθμό. Αὐτοί, βέβαια, ἦταν Ἄλβανοί, ὅπως ἀναγνώριζε ἀργότερα κι' ὁ Δούκας πού εἶχε συλλέξει, ὅταν τὸν γνώρισα στὴ Λέσβο, ἀκριβέστατες πληροφορίες («καὶ αὐτός», ὁ Κωνσταντῖνος, «καὶ Θωμᾶς ὁ ἀδελφός αὐτοῦ... παρεδίδοντο ὑπὸ τῶν Ἄλβανῶν· πλὴν αὐτοὶ τὸν δόλον ἐνοήσαντες ἀπέδρασαν»). Εἶχαν, τάχα, ὑποχρέωση οἱ Ἄλβανοὶ νὰ πέσουν πολεμώντας γιὰ μᾶς, γιὰ τὴ δόξα καὶ τὴν τιμὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους; Θέλω νᾶμαι δίκαιος, κ' ἔτσι δίνω τὴν ἀπάντηση ὅτι δὲν εἶχαν καμμιάν ὑποχρέωση νὰ τὸ κάμουν. Θὰ εἶχαν ἴσως κάποια ὑποχρέωση, ἂν πλάϊ τους στὸν Ἰσθμὸ πολεμοῦσαν τοὐλάχιστον ἰσάριθμοὶ Ἕλληνες. Τί ἔκαναν, ὁμως, οἱ Ἕλληνες τῆς Πελοποννήσου; Ὁ Γεώργιος Σχολάριος, αὐστηρότατος στὴν κρίση του, διατύπωσε στὸν Ἐπιτάφιο Λόγο του γιὰ τὸν Θεόδωρο Παλαιολόγο, τ' ἀκόλουθα σκληρὰ λόγια:

«Οὕτως οὔτε βοηθεῖν οὔτε βοηθοῦντες ἀμύνειν καὶ σώζειν οἶδασι Πελοποννήσιοι καὶ οὔτ' ἀπαντᾶν ἐκόντες οὔτ' ἀπαντῶντες ὑφίστασθαι τολμῶσι καὶ καρτερεῖν, ἀλλ' αἰροῦνται μᾶλλον φεύγοντες καὶ κρυπτόμενοι κινδυνεύειν ἢ μετ' ἀρετῆς διακινδυνεύοντες σώζεσθαι, καὶ τοῖς ἀρχουσιν ἀντὶ δόξης δύσκλειαν φέρουσι πανταχοῦ... Μόνης ἄρα τῆς χώρας κληρονόμους εἶπεῖν ἐστὶ τῶν ποτε Πελοποννησίων τοὺς νῦν καὶ ψιλὸν τὸ τοῦ γένους ἔχοντας ὄνομα, ἀρετῆς δὲ τῆς ἐκείνων οὐδ' ὅσον εἰκός ἐστὶ καὶ εἰς νόθους καθήκειν μετειληφότας».

Ἡ κρίση αὐτὴ τοῦ Σχολαρίου εἶναι πολὺ ἀδίκη. Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων ἦταν πολὺ πιὸ δίκαιος. Μιλώντας γιὰ τοὺς «νῦν ὄντας Πελοποννησίους», λέει ὅτι ξέρει πῶς ἔχουν «ψυχὰς... γενναίας καὶ ἐμφρονας», ἀλλὰ προσθέτει ὅτι πρέπει νὰ γυμνασθοῦν καὶ νὰ μάθουν νᾶναι στρατιῶτες. Ἐκατοντάδες χρόνια εἶχαν ξεμάθει νὰ

πολεμοῦν. Γιατί δὲ φρόντισε ὁ δεσπότης Θεόδωρος (πού τόσο πολὺ τὸν ἐπαινεῖ ὁ Σχολάριος στὸν Ἐπιτάφιο Λόγο του) νὰ κινητοποιήσῃ τὶς ψυχὲς καὶ τὰ σώματα τῶν Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου; Κανένας, βέβαια, δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ πεῖ ὅτι δὲν ἦταν ὁ Θεόδωρος ἐνάρετος καὶ γενναῖος. «Εἰ βουλοίμεθα τοίνυν ἐξετάζειν τὸν ἄνδρα δικαίως, πολλῶν εὐρήσομεν ἀγαθῶν δοξάντων πεφηνότα βελτίω», λέει ὁ Γεώργιος Σχολάριος. Καί, πραγματικά, εἶχε πολλὲς ἀρετὲς ὁ Θεόδωρος. «Λογιστικὴν δὲ καὶ γεωμετρίαν καὶ τὰς καλουμένας συντάξεις τίς ἄμεινον ἐκείνου καὶ ἀκριβέστερον ἢ θεθεώρηκεν ἢ μετεχειρίσεν»; Καὶ εἶχε κι' ἄλλες ἀρετὲς πού τὸν ἀνύψωναν καὶ ὡς ἄρχοντα. «Τοῖς ὑπηκόοις ὡς ἐλευθέροις τε ἐχρήσατο πᾶσι... Προσεῖχε δ' εἰ τίς τι προσελθὼν συμβουλευσειεν· οὐ γὰρ ἐνόμιζεν ἀρκεῖν ἑαυτῷ, ἑαυτοῦ τε πάντας ἡγεῖτο βελτίους ἐν οἷς ἕκαστος ἐπετήδευε προὔργου πλὴν ἐν τῷ ἄρχειν». Ἦξερε, ὁμως, νὰ ἄρχῃ μὲ τρόπο τόσο τέλειο πού νὰ δικαιολογεῖται ἡ ἰδέα πού εἶχε γιὰ τὸν ἑαυτό του; Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος πού νὰ φθάσῃ νὰ γίνῃ ἄρχων καὶ πού νὰ μὴν πιστεῦσῃ ὅτι (τοῦλάχιστον στὸν κύκλο τῶν συγχρόνων του) δὲν ὑπάρχει κανένας πού νὰ τὸν φθάσῃ στὸ ἄρχειν. Καὶ ὁ Θεόδωρος θάταν, χωρὶς ἄλλο, ἕνας πολὺ καλὸς ἄρχων σὲ μιὰ χώρα καλὰ ὀργανωμένη καὶ σὲ μιὰν ὥρα τῆς ἱστορίας πού δὲ θάταν πολὺ κρίσιμη. Γιὰ ν' ἀναμορφώσῃ ὁμως πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ τὴν Πελοπόννησο – χρησιμοποιώντας κατάλληλα τὸ ἀριστὸ ἀνθρώπινο ὑλικό της, ὅπως τὸ εἶδε ὁ Βησσαρίων – «ἀπὸ τοῦ μηδενός», γι' αὐτὸ τὸ ἔργο δὲν ἦταν ὁ Θεόδωρος φτιαγμένος.

Ὁ Γεώργιος Σχολάριος λέει ὅτι «ἀβασανίστως» τοῦ προσάπτουν «τὴν περὶ τὸν ἰσθμόν... ὀλιγωρίαν». Ἀπαντώντας ἀκριβῶς στὴν κατηγορία αὐτὴ πού ἀκούσθηκε ἀπὸ τὰ χεῖλη πολλῶν, ἐπικαλέσθηκε τὴ δραματικὴ δοκιμασία τῆς Πελοποννήσου στὸ ἔτος 1446. Καὶ ἔγραψε ὁ Σχολάριος ὅτι δὲν ὠφέλησε σὲ τίποτε τὸν Κωνσταντῖνο ἢ ἐπανοχύρωση τοῦ Ἰσθμοῦ, ἀφοῦ ἔλειπαν οἱ ἄνδρες πού θάταν πρόθυμοι καὶ ἱκανοὶ «προμαχήσειν τοῦ τείχους». Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι, ὡς ἕνα σημεῖο, ὀρθή. Ἀλλὰ γιατί ἔλειπαν οἱ ἄνδρες; Εἶχε, τάχα, τὸ δικαίωμα ὁ Γεώργιος Σχολάριος νὰ βρῖσκει ὄλους τοὺς Πελοποννησίους γιὰ νὰ σώσῃ τὴ μνήμη τοῦ Θεοδώρου; Ὁ Κωνσταντῖνος, ἀναλαμβάνοντας τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν τύχη τῆς Πελοποννήσου στὸ ἔτος 1443, δὲν πρόφθαινε νὰ κάμῃ τίποτε ἄλλο παρά νὰ ὀχυρώσῃ τὸν Ἰσθμὸ καὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ στὶς πολεμικὲς του ἐπιχειρήσεις ἄλβανικὰ φουσατά ἢ καὶ Βουργουνδοὺς. Ὁ Θεόδωρος, ὁμως, πού ὕστερ' ἀπὸ τὸ 1423 δὲν ἐνοχλήθηκε διόλου ἀπὸ τοὺς Τούρκους, γιατί δὲν ἐπιχειροῦσε αὐτὸς ν' ἀναμορφώσῃ

τὴν Ἑλληνικὴ νεολαία τῆς Πελοποννήσου, κ' ἔχασε εἴκοσι ὀλόκληρα χρόνια χωρὶς νὰ βάλει οὐτ' ἓνα λιθάρι στὸν Ἴσθμό, οὐτε — πράγμα πολὺ σπουδαιότερο — ἓνα λιθαράκι γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἀναμόρφωση τῆς Πελοποννήσου; Ὁ μέγας καὶ σοφὸς σύμβουλος, ὁ Πλήθων, ἦταν πλάϊ του. Στὸ σπουδαῖο ὑπόμνημα ποὺ γύρω στὸ ἔτος 1420 τοῦ παράδωσε, διατύπωσε ξανά ὁ Πλήθων, συνδυασμένη μεῖ πολλὰς ἄλλες σκέψεις, τὴ συμβουλή ποὺ εἶχε δώσει, λίγα χρόνια πρὶν, στὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ. Ἐγραφε ὁ Πλήθων στὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ὅτι πρέπει νὰ χωρίσει ὁ Θεόδωρος τοὺς Πελοποννησίους «ἐς τοὺς στρατευσομένους» καὶ «ἐς τοὺς εἰσοίσοντας ἢ ἂν ἕκαστοι δοκῶσιν ἐπιτηδειοτέρως ἔχειν, ὡς οὐκ ἔτι τῶν αὐτῶν στρατευσομένων τε ὁμοῦ καὶ φορολογησομένων. Οὐ γὰρ οἷός τ' ἔσθ' ἑαυτὸν τε ἅμα καὶ τὸ γένος σώζειν, μὴ περιῶν τῶν πολεμίων, οὐδὲ περιεῖναι τῶν πολεμίων, μὴ στρατιὰν εὖνουν τε καὶ φρόνημα ἔχουσιν κεκτημένους μᾶλλον ἢ πλείω... Καὶ τοὺς ἄρχοντας δὲ διακαθαῖραι δεῖ τῶν κατηλευόντων καὶ προειπεῖν μὲν ἅπασιν μὴ κατηλεύειν μηδ' ἐμπορεύεσθαι τοῦ λοιποῦ, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο ἄρχοντας τῶ ὄντι εἶναι, ἐπὶ φυλακῇ καὶ σωτηρίᾳ προεστηκότας τῶν πολλῶν... Ὅνοις γοῦν οὐ χρώμεθα ἐπὶ τὰ τῶν γενναίων ἵππων ἔργα, οὐδὲ γενναίοις ἵπποις ἐπὶ τὰ τῶν ὄνων...». Οἱ συμβουλές τοῦ Πλήθωνος δὲν εἰσακούσθησαν.

28

Ὁ δεσπότης Θεόδωρος πέθανε τὸν Ἰούλιο τοῦ ἔτους 1448. Μὲ τὸ θάνατό του λύθηκε αὐτόματα καὶ τὸ πρόβλημα ποὺ ἀπασχολοῦσε, χρόνια πολλά, τὸν Κωνσταντῖνο. Φυσικὸς πιά διάδοχος στὸ βασιλικὸ θρόνο ἦταν ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρά. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης δὲν εἶχε ἀκόμα συμπληρώσει τὰ πενήνταεφτά χρόνια τῆς ζωῆς του· μολονότι, ὅπως ἄκουσα ἀργότερα τὸν Δούκα νὰ λέει, ζοῦσε πιά, «μετὰ τὴν ἐπάνοδον ἀπὸ Ἰταλίας, ἐν πολλαῖς θλίψεσι καὶ δυσφορίαις... πῆ μὲν διὰ τὴν τῶν ἐκκλησιῶν ταραχὴν πῆ δὲ διὰ τὴν ἐκδημίαν τῆς δεσποίνης», δὲ μπορούσαμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι εἶχε φθάσει ἡ μεγάλη ἱστορικὴ ὥρα τοῦ Κωνσταντίνου. Ὡστόσο, ὁ Θεὸς εἶχε ἀποφασίσει ἄλλιῶς.

«Καὶ τῆ λα' τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός...» (τοῦ ἴδιου ἔτους 1448) «ἀπέθανε καὶ ὁ βασιλεὺς κύρ Ἰωάννης ἐτῶν ὑπάρχων νς' καὶ μηνῶν δέκα καὶ ἡμερῶν ιε', καὶ ἐτάφη τῇ πρώτῃ Νοεμβρίου ἐν τῇ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος, αὐτοκρατορήσας ἔτη εἴκοσι τρία, μῆνας τρεῖς καὶ ἡμέρας δέκα». Ὁ ὠραῖος Ἰωάννης με τοὺς ἄλλοτε ξανθοὺς πλοκάμους, ἐξαντλημένος ἀπὸ τὰ βάσανα καὶ τὶς εὐθύνες ποὺ με γενναϊότητα πῆρε ἐπάνω του, δὲν ἀνθεξε σὲ μιὰν ἀσθένεια ποὺ τὸν βρῆκε στὰ τέλη Ὀκτωβρίου «καὶ ἐν ὀλίγαις ἡμέραις ἐτελεύτησεν».